

<https://doi.org/10.15407/rksu.34.082>

УДК 75.041.5.056:101.9:929(477)Сковорода-021.272]18"(045)

Анатолій Щербань,

доктор культурології, кандидат історичних наук,
завідувач кафедри музейно-туристичної діяльності,
Харківська державна академія культури (Харків, Україна)
E-mail: kozaks_1978@ukr.net
ORCID: 0000-0002-9530-6453

ДРУКОВАНІ ПОРТРЕТИ Г. СКОВОРОДИ КІНЦЯ XVIII — XIX СТОЛІТЬ: ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ АНАЛІЗ

Мета роботи: здійснити першу історико-культурну характеристику всіх відомих нині портретів Григорія Сковороди, надрукованих наприкінці XVIII — в XIX століттях. **Методологія** базується на принципі історизму в комбінації з порівняльним методом, що дозволило виявити спільні та відмінні риси в портретах філософа, створених упродовж кінця XVIII — XIX століть, розкрити нові аспекти історії їхнього публікування. **Наукова новизна:** здійснено перший комплексний аналіз усіх відомих на сьогодні друкованих портретів Григорія Сковороди XIX століття, охарактеризовано культурно-історичний контекст їхнього створення, уточнено атрибуцію хронологічно перших. **Висновки.** Нині відомо дев'ять портретів Григорія Сковороди, надрукованих упродовж кінця XVIII—XIX століть окремими листами та в якості ілюстрацій до наукових і популярних видань. Маємо відомості про авторів двох із них. Перший, московський майстер Петро Мещеряков, гравював пунктиром портрет на початку XIX століття. У першій половині XIX століття, за життя людей, які особисто знали Григорія Сковороду, цей твір було опубліковано двома тиражами окремих листів (з віршем Михайла Ковалинського і без нього), надруковано у книзі та двох журналах. Гравюру з першого накладу вклеєно до рукопису спогадів Михайла Ковалинського (автограф зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України). Враховуючи факт відсутності критики від сучасників, е

Цитування: Щербань А. Друковані портрети Г. Сковороди кінця XVIII—XIX століть: історико-культурний аналіз. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 3 (34). С. 82—99. <https://doi.org/10.15407/rksu.34.082>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

підстави вважати його таким, що достовірно передає риси обличчя Григорія Сковороди. Автора іншого найдавнішого портрета філософа, гравійованого різцем, визначити не вдалося. Спочатку це зображення було маловідомим, його копія (щоправда, невдала) публікувалася лише в журналі «Ілюстрація» 1847 року. Обличчя Сковороди на оригіналі та пізніх копіях різняться деталями, текст вірша-епітафії коротший на два рядки. 1894 року було надруковано копії найдавніших гравюр та синкретичний портрет, створений петербурзьким художником Василем Мате на замовлення і для видання Дмитра Багалія. Усі опубліковані в XIX столітті зображення філософа мають аналоги серед давніх зображень Григорія Сковороди, мальованих олійними фарбами. Але оригінального зразка, з якого створювалися перші гравюри, не знайдено.

Ключові слова: Григорій Сковорода, портрети, XIX століття, гравюра, друковані зображення.

Актуальність теми. У контексті підготовки до святкування 300-ліття від дня народження Григорія Сковороди вчергове постало питання щодо його достовірного портрета, яке неодноразово порушувалося з кінця XIX століття. Безперечно, остаточні висновки про те, яку зовнішність дійсно мав філософ, може надати лише реконструкція обличчя за черепом. Але вона є справою далекого майбутнього, якщо і взагалі можливою. Тому традиційно дослідники, які намагаються презентувати портрет Г. Сковороди, здійснюють історико-культурний аналіз фактів, пов'язаних із «прижиттєвими» зображеннями чи такими, що відносяться до часу життя осіб, які особисто знали філософа. Оскільки найдавніші відомі олійні портрети не мають точного датування, важливими в даному контексті є атрибутовані друковані портрети кінця XVIII—XIX століть. Два перші було створено невдовзі після смерті філософа, й до 1894 року надруковано сім їхніх варіантів. Деякі з них є загальновідомими, неодноразово тиражувалися після опублікування. Щоправда, досить часто в неякісних копіях або для ілюстрування обиралися невдалі переосмислення найдавніших портретів, що створює хибні уявлення громадськості про зовнішність мислителя. Деякі з портретів до сьогодні лишилися маловідомими.

Аналіз досліджень і публікацій. Першим до питання вивчення давніх портретів Г. Сковороди долучився наприкінці XIX століття Д. Багалій. Він обрав серед знаних на той час два, на його думку, найбільш достовірні (серед них — одну гравюру) і замовив професійному граверу створення на їхній основі синкретичного образу, який оприлюднив у книзі [18]. 1972 року Д. Степовик висловив власне бачення історії створення давніх портретів Г. Сковороди, зокрема прототипу перших гравюр [20].

Мета дослідження — надати першу історико-культурну характеристику всіх відомих нині портретів Г. Сковороди, надрукованих наприкінці XVIII — в XIX століттях.

Виклад основного матеріалу. Найдавнішими за часом є гравюри, створені між 1795 і 1823 роками. Нижня дата обумовлена наявністю на них вірша-епітафії, написаного на початку 1795 року М. Ковалинським —

улюбленим учнем і другом Г. Сковороди. Верхня — свідченням І. Снегірьова про те, що пошанувачі філософа зберігають «гравійований Мещеряковим» портрет з підписом «Ревнитель истины, духовный Богочтец...» [16, с. 263]. Зважаючи на останній факт, російському гравюру Петрові Мещерякову з кінця XIX століття приписують різні за технікою та художніми особливостями портрети філософа. Хоча вже в першому фундаментальному каталозі «російських гравійованих портретів» провідний їхній дослідник останньої чверті XIX століття Д. Ровінський зазначив авторство Мещерякова лише щодо твору, охарактеризованого під цифрою 2 [13, стлб. 1922]. Першим (вважаючи давнішим) він подав опис великого за розмірами портрета (висота 9, ширина 6,6 французьких дюймів), виконаного за допомогою різця [13, стлб. 1922], без вказівки на автора. До речі, вірш М. Ковалинського на ньому коротший на два рядки, ніж на інших портретах (починається зі слів «Любитель простоты» [13, стлб. 1921]). Підборіддя філософа на цьому зображенні (іл. 1: 1, 5: 3) здається дещо піднятим, голова — нахиленою до лівого плеча. При побіжному огляді обличчя воно ніби більш пласке та округле, ніж при прискіпливому аналізі, а очі та губи — вужчі. Обшитий позументом кафтан застебнуто вгорі на два гудзики. Три нижні гудзики — розстебнуті.

Наскільки можна зрозуміти з наявних джерел, більшість подальших публікацій цієї гравюри робилися шляхом відтворення копій. Тому при репродукуванні рельєфність обличчя нівелювалася. Подібні процеси помічені й під час репродукування інших портретів Г. Сковороди, внаслідок чого на окремих копіях лице філософа набувало рис, наближених до монголоїдних, не притаманних зображенням-прототипам (іл. 4).

Гравюру П. Мещерякова (підписану «П. Мещерековв»), на думку Д. Ровінського, було виконано з попередньої шляхом гравіювання пунктиром. Вона майже удвічі менша — висота 5,1, ширина 3,5 французьких дюймів. У перших випусках допущено помилки в тексті супроводжуючого портрет вірша, виправлені при подальшому тиражуванні [13, стлб. 1922]. Зображення цього твору в книзі Д. Ровінського не вміщено, але його (іл. 1: 3) прикріплено до автографа спогадів М. Ковалинського [3]. Також ця гравюра з іншим підписом і менш вираженою рельєфністю деталей обличчя є на відтиску з оригінальної мідної дошки, надрукованому 1844 року у виданні «Изображения людей знаменитых, или чем нибудь замечательных» (іл. 2: 3). За рік перед цим відбиток випускався окремим листом (один екземпляр коштував 35 копійок) [14, стлб. 94]. На нашу думку, саме завдяки публікації до середини 1840-х років трьох тиражів гравюр окремими листами, на початку 1860-х років портрети Г. Сковороди були присутні в багатьох будинках на значній території — від Острогожська до Києва [8].

Як відзначив Д. Ровінський, для книги 1844 року було використано гравіювальні дошки, підготовлені до видань П. Бекетова. Цей московський видавець на початку XIX століття публікував книги з портретами і корот-

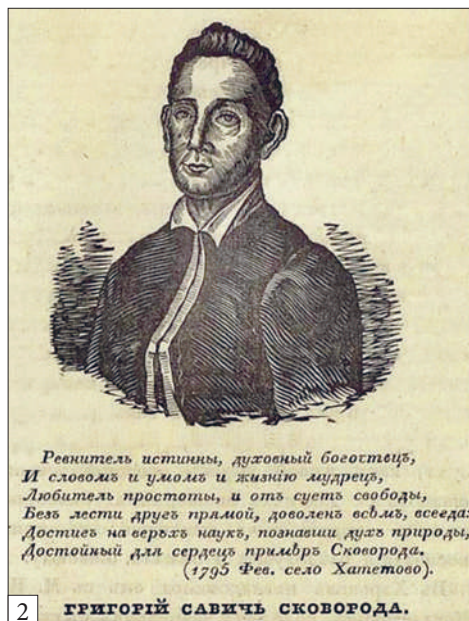
Іл. 1. Зображення Г. Сковороди кінця XVIII (?) — початку XIX (?) століття. 1. Автор невідомий. *Джерело:* Відділ рідкісної книги та рукописів Наукової бібліотеки Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова. 2. Автор невідомий. *Джерело:* Національний музей Тараса Шевченка, Ж-137. 3. Петро Мещеряков. *Джерело:* Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України [3]. 4. Автор невідомий. *Джерело:* Національний музей Тараса Шевченка, Ж-249

86 кими біографіями видатних діячів культури та політики Російської імперії. Першими побачили світ чотири частини «Пантеона российских авторов» [1, с. 341]. Для роботи над зображеннями було залучено відомого на той час гравера пунктиром О. Осипова, який у Москві навчав гравіюванню кріпаків Бекетова [14, стлб. 716—717], котрі й створили близько 300 дощок для гравюр. Але ні в першому, ні у другому (підготовленому до публікації 1821 року) виданнях з портретами майстерні П. Бекетова зображення Г. Сковороди не було вміщено. Це свідчить, що воно планувалося для книг, які не були надруковані за життя видавця.

Відома незначна кількість гравюр П. Мещерякова. Лише одну з них, виконану пунктиром зменшену копію портрета царя Александра I, датовано (1802 рік) [12, стлб. 47—48; 14, стлб. 706]. Дуже ймовірно, що близько 1802 р. П. Мещеряков створив і портрет Сковороди. Робота виконана менш майстерно, ніж попередня. Голова мислителя, порівняно з попередньою гравюрою, здається більш прямою. Відповідно, підборіддя виразно трапецієподібне, розміри очей і губ більші. Але інші елементи лиця (ніс, брови, вуха) такі ж. Важливою ознакою гравюри Мещерякова є наявність чотирьох виразних бородавок на лиці Г. Сковороди (на попередній гравюрі вони є, але майже непомітні) та зморшок на чолі. Кафтан вгорі застебнуто на гаплички, а під ним проглядається камзол. Також на цьому портреті помітна засилена за пояс вервиця (на давнішій гравюрі — мотузок), частина якої звисає біля соплі.

Наявність значних розбіжностей між найдавнішими гравюрами з портретами Г. Сковороди, виникнення яких не можна пояснити копіюванням однієї з іншої, не дозволяє підтвердити гіпотезу Д. Ровінського про відтворення П. Мещеряковим попередньої гравюри. Більш вірогідно, що в даному випадку йдеться про передання майстрами за допомогою різних технік спільного зразка.

Із розтиражованої окремих листом гравюри П. Мещерякова [2, с. 81—82] невідомими майстрами були виконані зображення, опубліковані у збірниках 1833 та 1836 років (іл. 2: 1—2). Перше (іл. 2: 1) побачило світ у статті І. Срезневського з харківського видання «Утренняя звезда» [19, с. 67—92]. Автор публікації народився і виховувався в Харкові. У 1830-х роках у місті та губернії ще мешкала значна кількість людей, які тісно спілкувалися зі Сковородою. Зокрема, Василь Каразін, що саме тоді піклувався про увіковічнення пам'яті Мислителя. За висновком Д. Багалія, стаття І. Срезневського, написана головно на основі оповідей сучасників Сковороди та його творів, набула значення першоджерела [18, с. XI]. Тобто маємо вагомні аргументи для того, щоб вважати образ з ілюстрації до цієї статті таким, який влаштував харківських знайомих філософа. В іншому випадку вони б, очевидно, покритикували зображення, як це зробив Г. Данилевський [2, с. 82] щодо опублікованого 1847 р. схематичного відтворення найдавнішої гравюри (іл. 3: 1).

Ил. 2. Гравюра П. Мещерякова із зображенням Г. Сковороди, її копії XIX століття та відповідний олійний портрет. 1. Автор невідомий. Ілюстрація до збірника 1833 року [19, вклейка після с. 66]. 2. Автор невідомий. Ілюстрація до збірника 1836 року. Автор невідомий [7, с. 373]. 3. П. Мещеряков. Публікація 1844 року [4, с. 21]. 4. Автор невідомий. Портрет, що зберігався в Санкт-Петербурзі. Кінець XVIII — початок XIX століття. За матеріалами відкритого інтернет-ресурсу

Обличчя Сковороди на творі П. Мещерякова та його копіях подібне до зображень на трьох мальованих олійними фарбами давніх портретах. Перший, на якому лице філософа найбільш зіставне з переданим на гравюрі (присутні бородавки та «гуля» в зачісці), впродовж 1960-х років активно використовувався для ілюстрування монографій з історії СРСР. У підписі до нього зазначалося місце зберігання — Державний історичний музей (Москва) [6, с. 605], теперішнє ж перебування нам не відоме.

Другий олійний портрет (без бородавок та особливостей зачіски) нині зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка (іл. 1: 4).

Авторство третього портрета в сучасному інформаційному просторі зазвичай приписується художнику зі Слобожанщини Лук'янову. Про цього митця відомо завдяки листу від 2 квітня 1794 року, яким А. Ковалевський, у маєтку котрого провів останні місяці життя Сковорода, повідомив М. Ковалинського про те, що незадовго до смерті філософа місцевий «живописець» Лук'янов створив його портрет. «Благословенной старыц Сковорода, утружденной болезнями по власти божией, понемногу начал обмагатца, и живописец здешный Лукьянов партрет с него снял, которой к Вам сам доставлю с украинским домашним гостинцем» [15, с. 483].

Щодо долі оригіналу намальованого Лук'яновим портрета та його вигляду нічого не відомо, але впродовж кінця XIX — початку XXI століть він традиційно вважався прототипом найдавніших гравійованих зображень філософа. В інформаційному просторі поширювалася думка, що донині зберігаються його олійні копії. Тільки Д. Степовик 1972 року висунув версію, що оригінальним портретом роботи Лук'янова і, відповідно, прототипом для найранішої гравюри (на його переконання, вони в усьому аналогічні) є твір, який нині зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка [20]. Але це припущення не дістало визнання серед науковців, адже портрети насправді не ідентичні. Наприклад, розташування напису на книзі (іл. 1: 2) таке, як на гравюрі П. Мещерякова, а лиця — зовсім не схожі.

Уперше пошуки слідів портрета Сковороди авторства Лук'янова здійснив наприкінці XIX століття Д. Багалій. Він спочатку вирішив, що копія цього твору — та, що з 1879 року зберігалася в Імператорській публічній бібліотеці Петербурга, куди була придбана в жалюгідному стані. Але, як виявилось, зображення після надходження до бібліотеки було реставроване М. Бартковим і перенесене на нове полотно. До того ж, один із провідних тогочасних мистецтвознавців Російської імперії В. Стасов зробив висновок про неоригінальність цього портрета. Тому Д. Багалій відмовився від ідеї щодо публікування його репродукції в ювілейному сквородинівському виданні [18, с. СХХVI]. Важливо відзначити, що на цьому портреті (іл. 2: 4) Г. Сковорода має дещо відмінну форму носа, губ, підборіддя, ніж на гравюрі П. Мещерякова. Ці відмінності можуть бути пов'язані з фактом реставрації чи особливостями копіювання оригіналу та передання різними художніми техніками образу.

Іл. 3. Інтерпретації образу Г. Сковороди з найдавнішої гравюри та відповідний олійний портрет. 1. Автор невідомий. Ілюстрація до збірника 1847 року [5, с. 24]. 2. Автор невідомий. Ілюстрація до книги 1861 року [17, вклейка]. 3. Автор невідомий. Джерело: Меморіальний музей Сковороди, м. Переяслав-Хмельницький. Кінець XVIII (?), XIX (?) століття. 4. В. Мате. Опублікована 1894 року Д. Багалієм [18, вклейка]

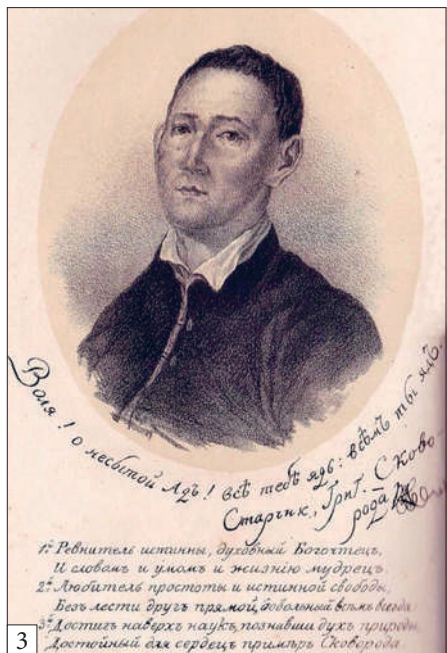
Незважаючи на досвід Д. Багалія, П. Попов (дослідник 1930—1960-х років життя і творчості Г. Сковороди) зробив припущення, що саме цей портрет, який до початку 1940-х років зберігався в Ленінградській публічній бібліотеці, є «найцікавішим» і «одним із найдавніших» серед бачених ним. Проаналізувавши вік зображуваного і творчу манеру художника, він зробив висновок про «близькість цього портрета до первотвору, оскільки відомо, що портрет-оригінал написано було з Сковороди вже незадовго до його смерті, коли йому було 70 років. З мистецького погляду він досить вдалий, надто для місцевого художника, можливо, самоука-кріпака» [11, с. 30—32].

Але ж відомо (за описом І. Срезневського, який опитував знайомих зі Сковородою людей), що в старості Мислитель мав «худе обличчя, чорні запалі очі, котрі приховувалися за сивими навислими бровами», а перед смертю — ще й лишився без волосся на голові [19, с. 79, 90]. Нічого з цього на портретах немає. На них зображено приблизно 40—50-річного чоловіка в розквіті сил. Голова покрита волоссям, хоча й не густим, брови чорні та тонкі. До речі, зачіска Г. Сковороди на всіх відомих портретах кінця XVIII — першої половини XIX століть відмінна від тиражованої на зображеннях XX—XXI століть стрижки «під макітру». На гравюрі різцем волосся зображене піднятим в одному місці так, ніби покриває невелику гулю. На творі П. Мещерякова подібна до гулі темна пляма більшого розміру міститься в ділянці потилиці філософа (іл. 5: 4). На нашу думку, таким чином гравери намагалися передати зачесану назад чуприну й зібране волосся.

Д. Степовик уперше спробував пояснити невідповідність віку, в якому Лук'янов мав зобразити Г. Сковороду, тому, який він має на портреті — зразку для гравюр. «Очевидно, сам портретований не погодився, щоб його малювали у тому вигляді, який він мав у 1794 році, і надав у розпорядження Лук'янова свій ранній портрет (чи автопортрет)... Підтвердженням усього сказаного може бути трохи дивна будова самого портрета: голова і п'ясток лівої руки дещо диспропорційні стосовно тендітної півпостаті з викінченою лінією покатих плечей і рук» [20]. Але цей аргумент не підкріплено фактичним матеріалом. Малоімовірно також, що близько 30-ти років філософ носив такий портрет із собою або десь зберігав, щоб потім, наприкінці земного життя, використати для написання іншого портрета.

Зважаючи на зазначене, є підстави для висновку, що жоден із найдавніших гравійованих портретів філософа не міг бути створений з приписуваного наприкінці XIX — у XX століттях Лук'янову твору. І, безперечно, ні один із відомих нині олійних портретів, а також той, з якого було виконано два перші варіанти гравюр, не могли бути написані з натури безпосередньо перед смертю Мислителя. Усі наявні нині дані свідчать, що, якщо це й відбувалося, — то в 1760—1770-ті роки.

Не суперечить більш ранньому, ніж прийнято вважати, датуванню прототипу гравюр і одяг філософа. Він складався із сорочки з білим від-

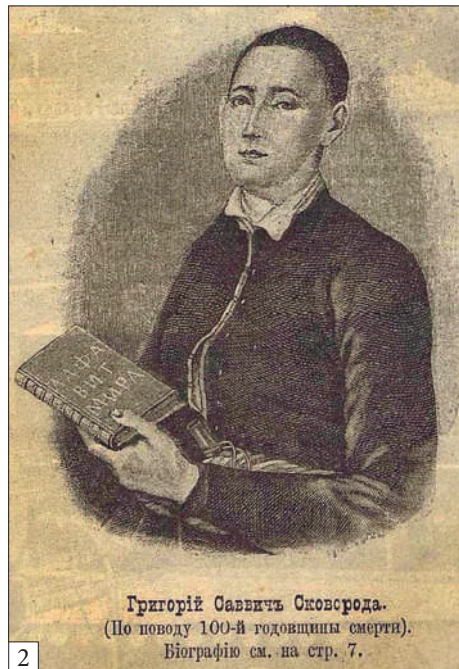

Іл. 4. Якісні та неякісні публікації зображень Г. Сковороди. 1. Автор невідомий. Портрет, що зберігався в Санкт-Петербурзі. Кінець XVIII (?) століття. За матеріалами відкритого інтернет-ресурсу. 2. Копія портрета, що зберігався в Санкт-Петербурзі, опублікована П. Поповим [11]. 3. Ілюстрація до книги 1861 року. Автор невідомий [17, вклейка]. 4. Копія ілюстрації до книги 1861 р., опублікована Г. Хоткевичем [21, вклейка]

кладним коміром, камзолу з темної (близької до чорної) тканини, поверх якого вдягнуто такий самий за кольором «простий, схожий на ієрейський, однобортний кафтанчик, опоясаний кушаком» [9, с. 119], декорованим барвистими навкісними смугами. Доповнюють враження від портрета слова розміщеного під портретом вірша М. Ковалинського. Саме на початку 1760-х років він потоваришував з Мислителем під час навчання в Колегіумі, й це був знаковий час для Сковороди-вчителя і улюбленого його учня-друга.

Реалією тих часів є й розміщена в руці філософа книга «Алфавит мира», написана ним у віці, в якому його намальовано на тиражованому портреті. Приводом для написання цього твору, повна назва якого звучала як «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира», було усвідомлення «любомудром» під час викладання в Харківському колегіумі, що багато учнів, які там навчалися, були «нимало к сему не рожденны», а «пастырь добрый Иоасаф Миткевич больше 40 отроков и юнош свободил от удилищного ига во путь природы их, ревнуя человеколюбію — не тщеславію» [15, с. 462—463]. Назва книги (на час створення перших друкованих портретів не опублікованої) другим словом перекликається із фразою, яку Сковорода заповів викарбувати на могильному камені, — «Мір ловил меня, но не поймал». За радянських часів у перекладах українською мовою це слово скрізь подавалось як «світ», адже з таким варіантом трактування епітафія підпадала під пропагандистську концепцію розуміння життєвого шляху мислителя як боротьби з несправедливостями оточуючого світу і, внаслідок цього, відходу від тогочасного світського життя. Але відомо, що слово «мир» богомудр використовував ще в одному значенні, синонімом якого є «спокій». Здебільшого в цьому сенсі Сковорода ним послуговувався в тексті «Разговора, называемого алфавит, или букварь мира». А над заголовною «Піснею» твору, написаною 1761 року, міститься така фраза: «концем жизни нашей есть мир, а вожд к нему бог, и о людских разнопутіях» [15, с. 412].

Таким чином, перші гравійовані портрети показують Г. Сковороду певною мірою модним, успішним викладачем у розквіті сил, музикантом і людиною, пов'язаною з молитвою, філософом-просвітителем. Остання асоціація підкреслюється схожістю відтвореного на найдавнішій гравюрі образу з портретом Д. Дідро роботи Д. Левицького, написаним у 1773—1774 роках. Назва книги в руках натякає на ціль, до якої богомудр намагався йти впродовж життя. Віршована епітафія оцінює пройдений ним шлях з точки зору улюбленого учня і товариша. Безперечно, що такий довершений художній образ було створено під орудою особи, яка розумілася на філософії й життєвому та творчому шляху портретованого. Найбільш логічно, що це був автор вірша-епітафії, зацікавлений у меморіалізації образу свого наставника. Вважаємо, що саме за ініціативою та під керівництвом М. Ковалинського й було створено одну чи обидві перші гравюри. Оригінал давнішої з них, «дуже рідкісної», за визначенням Д. Ровінського, здав-

Ил. 5. Портрети Г. Сковороди 1. Автор невідомий. Папір, репродукція. Типо-літографія й фототипія Штейна, Петербург. Видання «Бібліографа». 1894 року. Джерело: Фонди Державного історичного музею (Москва), 77102/338. 2. Автор невідомий. Папір, політіпія, видання 1894 року. Джерело: Фонди Державного історичного музею (Москва), 108223/389. 3. Обличчя на найдавнішій гравюрі. 4. Обличчя на гравюрі П. Мещерякова

на зберігається в Московському університеті [13, с. 1921], куратором якого упродовж 1801—1803 років був М. Ковалинський. У Москві працювало й видавництво П. Бекетова. Згадка про те, що портрет видано учнем Сквороди після поховання вчителя, містилася в листі від 10 січня 1856 року, надісланому Г. Данилевському поміщиком Н. Мягким (його землі сусідили з маєтком А. Ковалевського). Хоча там же повідомлялося, що в результаті старань цієї особи через двадцять років після смерті прах філософа було перепоховано [2, с. 83], а М. Ковалинський помер 1807 року. Але із фрази, наведеної Г. Данилевським, не зрозуміло, коли саме учень клопотався про перенесення могили, та й інформатор міг щось наплутати.

Найдавніша гравюра була актуалізована лише 1861 року (на той час більшість людей, які особисто знали Г. Сквороду, померли) завдяки публікації модифікованої копії (іл. 3: 2) у книзі «Сочинения в стихах и прозе Григория Саввича Сквороды. С его портретом и почерком его руки» [17]. Окрім трансформацій, які відбулись у процесі копіювання оригіналу та створення кліше, на цьому зображенні з'явилися нові написи. Зокрема, фраза з 28 пісні «Саду Божественних пісень» — «Воля! о несбытой Ад! все тебе яд: все ты яд!» уперше опублікована серед автографів видатних людей у харківському журналі «Молодик» 1843 року [10, додаток, лист 7].

До речі, майже аналогічним оприлюдненому 1861 року обличчю філософа є розміщене на донині збереженому (Меморіальний музей Сквороди в м. Переяславі) олійному портреті (іл. 3: 3), традиційно датованому кінцем XVIII ст. Воно відрізняється від друкованого лише більш виразним рельєфом і тим, що ліва щока — не округла. Тому лик Сквороди здається більш видовженим. Зважаючи на те, що опубліковане 1861 року зображення є копією з найдавнішого гравійованого портрету Сквороди, є підстави для висновку, що й олійний портрет з Переяслава може бути результатом його копіювання. Але не варто відкидати можливості того, що мальована картина є інтерпретацією зображення, надрукованого 1861 року.

Останні в XIX столітті зображення портретів Г. Сквороди були надруковані під час відзначення сторіччя від часу смерті філософа (1894 р.) окремими листами та як ілюстрації до ювілейних видань. Зокрема, видавництво «Бібліографа» (журнал, який видавався в Петербурзі) надрукувало копію гравюри Мещерякова, вперше опубліковану у збірнику 1833 року (іл. 5: 1). Копією іншої гравюри було проілюстровано біографічну статтю в одному з видань, назва якого наразі не встановлена (зображення зберігається окремим листом у фондах Державного історичного музею [Москва]) (іл. 5: 2). Третю гравюру було створено та опубліковано за ініціативою Д. Багалія. Вирішивши після скрупульозного дослідження фактів, пов'язаних з історією олійного портрета з Петербурга, що найбільш імовірною копією роботи Лук'янова є зображення олійними фарбами, яке наприкінці XIX ст. належало харківському лікарю В. Александрову й було

«вражаюче подібне» до гравюри П. Мещерякова [18, с. СХХVI], він замовив петербурзькому професору В. Мате створення синтетичного портрета. Відповідна гравюра на дереві була опублікована (іл. 3: 4) в ювілейній книзі. Вона відрізнялася від найдавнішої гравюри, автор якої нині невідомий, тим, що зображуваний отримав більш прямостояче й омолоджене лице.

Наукова новизна. Дотримуючись принципу історизму й використовуючи порівняльний метод, було здійснено перший комплексний аналіз усіх відомих на сьогодні друкованих портретів Г. Сковороди кінця XVIII—XIX століть, охарактеризовано культурно-історичний контекст їхнього створення, уточнено атрибуцію найдавніших зображень. Отримано відомості, важливі для атрибуції портретів філософа, збережених у музейних колекціях, архівних і бібліотечних фондах. Їх можуть використовувати сучасні митці під час створення образотворчої Сковородіани.

Висновки. Віднайдено та проаналізовано дев'ять портретів Г. Сковороди, надрукованих упродовж кінця XVIII—XIX століть окремими листами та в якості ілюстрацій до наукових і популярних видань. У результаті аналізу елементів зображень, історії їх публікування було атрибутовано кілька творів і скориговано хибні версії щодо їхнього авторства. Зокрема, доведено, що роботою московського майстра П. Мещерякова є лише гравюра пунктиром початку XIX століття. Характерні ознаки цього зображення — це прямостоячість голови філософа, наявність чотирьох великих бородавок на лиці, застебнутий угорі на гаплички кафтан, під яким проглядається камзол. Гравюру опубліковано двома тиражами окремих листів (з віршем М. Ковалинського і без нього), надруковано у книзі «Изображения людей знаменитых, или чем нибудь замечательных, принадлежащих по рождению или заслугам Малороссии» (1844). Відтиск з першого накладу вклеєно до рукопису спогадів М. Ковалинського, автограф яких нині зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Різноманітними копіями, виконаними невідомими авторами, проілюстровано статтю І. Срезневського в харківському збірнику «Утренняя звезда» 1833 року та московському збірнику «Картины света» 1836 року. Таким чином, це видання було широко розповсюдженим невдовзі після смерті Г. Сковороди, за життя людей, які особисто знали філософа, й верифікованим ними. Враховуючи факт активного тиражування саме цього портрета, відсутності критики від сучасників, є підстави вважати його таким, що більш достовірно передає риси обличчя Г. Сковороди.

Автор іншого, гравійованого різцем, більшого за розміром і майстерніше виконаного, найдавнішого портрета філософа, не відомий. У першій половині XIX століття це зображення не популяризувалося. Обличчя Сковороди на оригіналі та пізніх копіях здається більш округлим, ніж на творі П. Мещерякова, очі та рот — вужчими, кафтан застебнуто вгорі на гудзики. Текст розміщеного під зображенням вірша-епітафії коротший на два

рядки. Д. Ровінський вважав, що саме із цього портрета П. Мещеряков зробив копію. Але наявність значних розбіжностей між гравюрами, виникнення яких не можна пояснити копіюванням однієї з іншої, не дозволяє підтвердити цю гіпотезу. Вважаємо, що в даному випадку маємо справу з відтворенням різними техніками одного вихідного портрета.

Один з останніх опублікованих у XIX столітті портретів філософа був створений петербурзьким художником В. Мате на замовлення і для видання Д. Багалія 1894 року в результаті поєднання найдавнішої гравюри, автор якої не відомий, та мальованого олійними фарбами портрета, що на той час зберігався в колекції харківського лікаря В. Александрова. Тоді ж було надруковано ще два варіанти копій найдавніших гравюр.

Усі опубліковані в XIX столітті зображення філософа мають аналоги серед давніх зображень Г. Сковороди, мальованих олійними фарбами. Але оригінального зразка, з якого створювалися перші гравюри, досі не знайдено. Оскільки на надрукованих тоді портретах зображено людину віком близько 40—50 років, а одяг і книга в руці натякають на реалії з життя філософа 1760—1770-х років, слід відмовитися від практики приписування їхнього прототипу слобожанському художнику Лук'янову, який створив передсмертний портрет філософа. Аргументовано, що зі значно більшим ступенем імовірності прототипом для двох найдавніших гравюр був досі не віднайдений портрет, який показує філософа часів викладання в Харківському колегіумі.

Хоча всі портрети Г. Сковороди XIX століття майже ідентичні за іконографією, розповсюдження в друкованому вигляді різних варіантів обличчя сприяло тому, що вже в той час сформувалися кілька візуальних образів філософа.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бекетов Платон Петрович // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург : тип. Акционерного Общества Брокгауз-Ефрон, 1891. Т. III. Банки—Бергер. С. 341.
2. Данилевский Г.П. Украинская старина. II. Григорій Саввич Сковорода // Сочинения Г.П. Данилевского. Санкт-Петербург : Изд. А.Ф. Маркса, 1901. Т. 21. С. 25—94.
3. Жизнь Григорія Сковороды. Писана 1794 года в древнем вкусе // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Ф. 86. Од. зб. 26. 51 арк.
4. Изображения людей знаменитых, или чемнибудь замечательных, принадлежащих по рождению или заслугам Малороссии. Москва : в Тип. Августа Семена, при Императорской Академии Медико-хирург. акад., 1844. [3] с., 42 л.
5. Иллюстрация, еженедельное издание всего полезного и изящного. 1847. Т. IV. № 2. Суббота, 11 января. 32 с.
6. История СССР. В двух сериях. В двенадцати томах. Москва : Наука, 1967. Т. III. 740 с.
7. Картины света. Энциклопедический живописный альманах на 1836 год с политическими рисунками. Москва : в тип. Семена Селивановского, 1836. 240 с.

8. Костомаров Н. Слово о Сковороде. По поводу рецензии на его сочинения в «Русском слове» // Основа. 1861. № 7. С. 176—179.
9. Леонтовский В. Полтавский мыслитель-поэт Григорий Савич Сковорода и генезис его философии (Опыт архивно-философского анализа) // Труды Полтавской ученой Архивной комиссии. Полтава : Электр. Тип. Г.И. Маркевича, 1908. С. 108—134.
10. Молодик на 1843 год, украинский литературный сборник, издаваемый И. Бецим. Часть вторая. Харьков : в Универ. тип., 1843. 160 с.
11. *Лопов Ф.* [П.М.] Народний письменник філософ Г. Сковорода і його портрети // Образотворче мистецтво. 1940. № 2. С. 30—32.
12. Ровинский Д.А. Подробный словарь русских гравированных портретов. С.-Петербург : Тип. Имп. Акад. наук, 1886. Т. 1 : А—Д. XVI с., 736 стб.
13. Его же. Подробный словарь русских гравированных портретов. С.-Петербург : Тип. Имп. Акад. наук, 1888. Т. 3 : П—Ф. [2] с., 1421—2208 стб.
14. Его же. Подробный словарь русских гравированных портретов. С.-Петербург : Тип. Имп. Акад. наук, 1889. Т. 4 : Приложения, заключение и алфавитные указатели. [4] с., 878 стб.
15. Сковорода Г. Повне зібрання творів. Київ : Наук. думка, 1973. Т. 2. 576 с.
16. Сн. И. Украинский философъ, Григорій Саввичъ Сковорода (Окончание) // Отечественные записки. 1823. № 43. Ноябрь. С. 249—263.
17. Сочинения в стихах и прозе Григория Саввича Сковороды. С его портретом и почерком его руки. С.-Петербург : в Тип. Штаба Отд. Корпуса Внутренней стражи, 1861. 318 с.
18. Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные профессором Д.И. Багалеем : с портр. его, видом могилы и снимками почерка. Юбилейное изд. (1794—1894 год). Харьков : Тип. губ. правления, 1894. 627 с.
19. С.р.з.к.го. Отрывки из записок о старце Григории Сковороде // Утренняя звезда. Собрание статей в стихах и прозе. Книжка 1. Харьков, 1833. Москва : в тип. С. Селивановского, 1834. С. 67—92.
20. Степовик Д. Григорій Сковорода й образотворче мистецтво (до 250-річчя від дня народження) // Образотворче мистецтво. 1972. № 6. С. 26—27.
21. Хоткевич Г. Григорій Савич Сковорода (український філософ) : короткий його життєпис і вибрані місця з творів та листів: з нагоди 125-літньої річниці з дня смерті. Харків : Союз, 1920. 168 с.

Отримано 18 січня 2022 р.

REFERENCES

1. Beketov Platon Petrovich [Beketov Platon Petrovich] // Entsiklopedicheskii slovar Brokgauza i Efrona [Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary]. St. Petersburg, 1891. Vol. III. Banki—Berger. P. 341. [In Russian].
2. Danilevskii G. P. Ukrainkaia starina. II. Grigorii Savvich Skovoroda [Ukrainian antiquity. II. Grigorii Savvich Skovoroda] // Sochineniia G. P. Danilevskogo [Danilevsky G. P. Complete works]. St. Petersburg, 1901. Vol. 21, pp. 25—94. [In Russian].
3. Fond 86. Unit 26. Fol. 51. Department of Manuscripts and Textual Studies of the Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine.
4. Izobrazheniia liudei znamenitkh, ili chem nibud zamechatelnykh, prinadlezhashchikh po rozhdeniiu ili zaslugam Malorossii [The images of famous people, or remarkable by something, belonging by birth or merit to Little Russia]. Moscow, 1844. 42 p. [In Russian].

5. *Illustratsiia, ezhenedelnoe izdanie vsego poleznogo i iziashchnogo* [Illustration, a weekly edition of everything useful and elegant]. 1847. Vol. IV, No. 2. Saturday, January, 11. 32 p. [In Russian].
6. *Istoriia SSSR. V dvuh seriiaxh. V dvenadtsati tomakh* [History of the USSR. In two series. In twelve volumes]. Moscow, 1967. Vol. III. 740 p. [In Russian].
7. *Kartiny sveta. Enciklopedicheskii zhivopisnyi almanakh na 1836 god s politipazhnymi risunkami* [Pictures of the world. Encyclopedic pictorial almanac for 1836 with polytype drawings]. Moscow, 1836. 240 p. [In Russian].
8. Kostomarov N. *Slovo o Skovorode. Po povodu retsenzii na ego sochineniia v "Russkom slove"* [The word about Skovoroda. Regarding the review of his compositions in "Russian word"]. *Osnova*. 1861. No. 7, pp. 176—179. [In Russian].
9. Leontovskii V. *Poltavskii myslitel-poet Grigorii Savich Skovoroda i genezis ego filosofii (Opyt arhivno-filosofskogo analiza)* [Thinker-poet Grigorii Savich Skovoroda from Poltava and the genesis of his philosophy (Experience of archival and philosophical analysis)] // *Trudy Poltavskoi uchenoi Arhivnoi komissii* [Proceedings of the Poltava Scientific Archival Commission]. Poltava, 1908. Pp. 108—134. [In Russian].
10. *Molodik na 1843 god, ukrainskii literaturnyi sbornik, izdavaemyi I. Betskim. Chast vtoraia* [Molodik for 1843, Ukrainian literary collection published by I. Betsky. Part two]. Kharkiv, 1843. 160 p. [In Russian].
11. Popov F. [P.M.] *Narodnyi pysmennyk filosof H. Skovoroda i yoho portrety* [The people's writer philosopher H. Skovoroda and his portraits]. *Obrazotvorche mystetstvo* [Fine art magazine]. 1940. No. 2, pp. 30—32. [In Ukrainian].
12. Rovinskii D.A. *Podrobnyi slovar russkikh gravirovannykh portretov* [Detailed dictionary of Russian engraved portraits]. St. Petersburg, 1886. Vol. 1 : A—D. XVI p., column 736. [In Russian].
13. Rovinskii D.A. *Podrobnyi slovar russkikh gravirovannykh portretov* [Detailed dictionary of Russian engraved portraits]. St. Petersburg, 1888. Vol. 3 : P—F. [2] p., columns 1421—2208. [In Russian].
14. Rovinskii D. A. *Podrobnyj slovar russkikh gravirovannykh portretov* [Detailed dictionary of Russian engraved portraits]. St. Petersburg, 1889. Vol. 4, [4] p., column 878. [In Russian].
15. Skovoroda H. *Povne zibrannia tvoriv* [Complete works]. Kyiv, 1973. Vol. 2, 576 p. [In Ukrainian].
16. Sn. I. *Ukrainskii filosof, Grigorii Savvich Skovoroda (Okonchanie)* [Ukrainian philosopher, Grigorii Savvich Skovoroda (End)]. *Otechestvennye zapiski* [Domestic notes]. 1823. No. 43. November. Pp. 249—263. [In Russian].
17. *Sochineniia v stikhakh i proze Grigoriiia Savvicha Skovorody. S ego portretom i pocherkom ego ruki* [Works in verse and prose by Grigorii Savvich Skovoroda. With his portrait and handwriting]. St. Petersburg, 1861. 318 p. [In Russian].
18. *Sochineniia Grigoriiia Savvicha Skovorody, sobrannye i redaktirovannye prof. D.I. Bagaleem. Jubileinoe izd. (1794—1894 god)* [Works by Grigorii Savvich Skovoroda, collected and edited by prof. D.I. Bagalei. Anniversary edition (1794—1894)]. Kharkiv, 1894. 627 p. [In Russian].
19. S.r.z.k.go. *Otryvki iz zapisok o startse Grigorii Skovorode* [Excerpts from notes about Elder Grigorii Skovoroda] // *Utrenniaia zvezda. Sobranie statei v stikhakh i proze. Knizhka 1* [Morning Star. Collection of articles in verse and prose. Book 1]. Kharkiv, 1833. Moscow, 1834. Pp. 67—92. [In Russian].

20. Stepovyk D. Hryhorii Skovoroda i obrazotvorche mystetstvo [Hryhorii Skovoroda and fine arts]. *Obrazotvorche mystetstvo* [Fine art magazine]. 1972. No. 6, pp. 26—27. [In Ukrainian].
21. Khotkevych H. Hryhorii Savych Skovoroda (ukrainskyi filosof) : korotkyi yoho zhyttiepys i vybrani mistsia z tvoriv ta lystiv: z nahody 125-litnoi richnytsi z dnia smerti [Hryhorii Savych Skovoroda (Ukrainian philosopher): his short biography and selected passages from works and letters: on the occasion of the 125th anniversary of his death]. Kharkiv, 1920. 168 p. [In Ukrainian].

Received on January 18, 2022

Anatolii Shcherban

Kharkiv State Academy of Culture (Kharkiv, Ukraine)

E-mail: kozaks_1978@ukr.net

ORCID: 0000-0002-9530-6453

PRINTED PORTRAITS OF H. SKOVORODA OF THE LATE 18th — 19th CENTURIES: HISTORICAL AND CULTURAL ANALYSIS

The goal of the research is to carry out the first historical and cultural characteristic for all currently known portraits of Hryhorii Skovoroda, printed in the late 18th — 19th centuries. The **methodology** is based on the principle of historicism in combination with the comparative method. This made it possible to detect common and distinctive features in the portraits of the philosopher, created over the late 18th — 19th centuries, as well as to reveal new aspects of the history of their publication. **Scientific novelty.** The first comprehensive analysis of all currently known printed portraits of Hryhorii Skovoroda of the 19th century was carried out, the cultural and historical contexts of their creation was described; the attribution of the first portraits was clarified in chronological order. **Conclusions.** Currently, nine portraits of Hryhorii Skovoroda are known, printed during the end of the 18th and 19th centuries in separate letters and as illustrations for scientific and popular publications. We have information about the authors of two of them. The first one is Moscow master Petr Meshcheryakov. He engraved a dotted portrait at the beginning of the 19th century. In the first half of the 19th century, during the lifetime of people who personally knew Hryhorii Skovoroda, this work was published in two editions of separate letters (with and without Mykhailo Kovalynskyi's poem), printed in a book and two magazines. The engraving from the first edition was pasted into the manuscript of Mykhailo Kovalynskyi's memoirs. The autograph is kept in the Department of Manuscript Fonds and Textology of the T.G. Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine. Due to the lack of criticism from modern researchers, it is reasonable to assume this artwork accurately portrays the features of Hryhorii Skovoroda. The other oldest portrait of the philosopher was made in engraved technique with the use of a cutter, but the author of this work could not be determined. At first, this image was little known, its copy (admittedly unsuccessful) was published only in the "Illustration" magazine in 1847. The features of Skovoroda from the original and later copies differ in details; the text of the epitaph poem is two lines shorter. Two copies of the oldest engravings and a syncretic portrait were printed in 1894. The portrait was created by the St. Petersburg artist Vasily Mate, at the request and for the publication of Dmitry Bagaley. All subsequent images of the philosopher published in the 19th century are analogues of the ancient images of Hryhorii Skovoroda, painted in oil. However, the original image, which was the base for the first engravings, has not been found.

Key words: Hryhorii Skovoroda, portraits, 19th century, engraving, printed images.